

TÜRKÇEDE SESLER VE SINIFLANDIRILMASI

I. SESLER

Dilin bütünü içindeki en küçük birime “ses” adı verilir. Sesle harfi birbiriyle karıştırmamak gerekir. Seslerin yazıya dönüşmüş şekillerine “harf” denmektedir. Harflerin bütününe de «abece» ya da “alfabe” denir. Türkiye Türkçesindeki sesler:

a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z

Bu seslerin dışında şive farklılıklarından ötürü kimi sesler de söyleyişte karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; kâmil- katil, gel- gol, lahana- leylek sözcüklerindeki **k, g ve l** seslerinin söylenişlerinde farklılık görülmektedir.

II. SESLERİN SINIFLANDIRILMASI

1. Ünlüler (Sesliler- Vokaller)

Bu sesler, ses yolunda hiçbir engele takılmadan çıkarılmaktadır. Türkçede **a, e, ı, i, u, ü, o, ö** olmak üzere 8 ünlü vardır. Bunlar çıkışları sırasında dilin aldığı biçime göre kalın ve ince, dudakların durumuna göre düz ve yuvarlak, alt çenenin aldığı duruma göre de dar ve geniş olmak üzere sınıflandırılmaktadır.

1.1. Kalın ünlüler: a, ı, o, u

1.2. İnce ünlüler: e, i, ö, ü

1.3. Düz ünlüler: a, e, ı, i

1.4. Yuvarlak ünlüler: o, ö, u, ü

1.5. Dar ünlüler: ı, i, u, ü,

1.6. Geniş ünlüler: a, e, o, ö

The background of the slide features the official logo of Uludağ University. It is a circular emblem with a light blue border. Inside the circle, the words "ULUDAĞ" and "ÜNİVERSİTESİ" are written in a semi-circle at the top, and "ULUDAĞ" and "ÜNİVERSİTESİ" are written in a semi-circle at the bottom. In the center of the logo is a stylized profile of a man, likely a historical figure, facing left. The entire logo is rendered in a light blue, semi-transparent style.

	DÜZ		YUVARLAK	
	GENİŞ	DAR	GENİŞ	DAR
KALIN	A	İ	O	U
İNCE	E	İ	Ö	Ü

2. Ünsüzler (Sessizler - Konsonantlar)

Türkçede **b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z** olmak üzere 21 sessiz bulunmaktadır.

Sessizler oluşum noktalarına göre aşağıdaki biçimde sınıflandırılmaktadır:

2.1. Dudak sessizleri: **b, m, p**

2.2. Diş sessizleri: **d, t, n, s, z**

2.3. Diş- damak sessizleri: **c, ç, j, ş**

2.4. Diş- dudak sessizleri: **f, v**

2.5. Ön damak sessizleri: **g, k, l, r, y**

2.6. Art damak sessizleri: **g, ğ, k, n**

2.7. Gırtlak sessizi: **h**

Titreşim bakımından da sessizler 2'ye ayrılmaktadır:

2.8. **Tonlu (yumuşak- sedalı) sessizler:** **b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z**

2.9. **Tonsuz (sert- sedasız) sessizler:** **ç, f, h, k, p, s, ş, t**

(FISTIKÇIŞAHAP/HOŞAFİİÇTASIKAPA/ÇİFTHASEKİPAŞA)

III. SES ÖZELLİKLERİ

1. **Büyük Ünlü Uyumu (Kalınlık İncelik Uyumu):** Büyük ünlü uyumu kalınlık-incelik uyumudur. Bir sözcükte ünlülerin kalınlık ve incelik bakımından benzeşmesine “büyük ünlü uyumu” adı verilir. Sözcüğün ilk hecesinde kalın ünlüler (a, ı, o, u) varsa ardından gelen hecelerde de kalın ünlüler (a, ı, o, u) , ince ünlüler (e, i, ö, ü) varsa ardından gelen hecelerde de ince ünlüler (e, i, ö, ü) olmak zorundadır. Kısacası;

a, ı, u, o < a, ı, o, u

akşamları

doğduğunda

uykusundandır

kısacık

burnunda

e, i, ö, ü < e, i, ö, ü

evlerinin

çiçekçiden

döndüğümüzde

düğündeydik

içecekler

Büyük ünlü uyumu Türkçeyi diğer dillerden ayıran en önemli özelliktir. Bu nedenle büyük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler **Türkçe değildir, alıntı** sözcüktür. Örneğin; *gazete, dünya, kitap, ilaç, telefon, muhtemel vb.*

- Türkçe olup da büyük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler de vardır. Bu sözcükler aslında zamanla biçim değiştirmişlerdir. **Eski biçimleri** kurala uyuyorken yeni biçimleri uymamaktadır. Örneğin:

kardeş > karındaş

elma > alma

hani > kanı

anne > ana

dahi > takı

hangi > kangı

şişman > şışman

inanmak > inanmak

- Türkçede, **birleşik sözcüklerde** büyük ünlü uyumu aranırken her sözcük ayrı ayrı değerlendirilir. Sözcük bir bütün olarak ele alınmaz. Örneğin:

başkent

duruvermek

ilkokul

hanımeli

- Türkçede büyük ünlü uyumu kuralı oldukça işlek bir kural olduğu için ekler de buna uyum sağlamaktadır. Eklerin hem ince ünlüden oluşan biçimi hem de kalın ünlüden oluşan biçimi söz konusudur. Örneğin: -ler/-lar, -de/-da, -ci/-cı, -en/-an, -li/-lı, -i/-ı, -le/-la...

kit**a**p+**lar** çi**e**k+**çı** ge**l**+**en**

- Eklerin büyük bir çoğunluğu büyük ünlü uyumuna uyuyorken Türkçe olmasına rağmen kurala uymayan ve istisna kabul edilen ekler de vardır. Bunlar; -**yor**, -**ken**, -**ki**, -**leyin**, -**mtrak**, -**daş**, -**gil** ekleridir. *Geli**yor***, *oku**rken***, *yarı**nki***, *yeşili**mtrak***, *mesle**ktaş***, *babam**gil***...

2. Küçük Ünlü Uyumu (Düzlük Yuvarlaklık Uyumu): Küçük ünlü uyumunun diğer adı düzlük-yuvarlaklık uyumudur. Bir sözcükteki ünlülerin düzlük yuvarlaklık ya da darlık genişlik bakımından gösterdiği uyuma küçük ünlü uyumu adı verilir. Düz ünlüleri (a, e, ı, i) düz ünlüler, yuvarlak ünlüleri (o, ö, u, ü) dar-yuvarlak (u,ü) veya düz-geniş (a,e) ünlüler izler.

1. **Düz**
(a, e, ı, i,) → (a, e, ı, i)
2. **Yuvarlak**
(o, ö, u, ü) →
 - dar yuvarlak (u, ü)
 - düz geniş (a, e)

a, e, ı, i < a, e, ı, i

o, ö, u, ü < a, e, u, ü

akşamları

evlerinin

çiçekçiden

kısacık

içecekler

doğduğunda

uykusundandır

döndüğümüzde

düğündeydik

burnunda

kolaylık

- Küçük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler **genellikle Türkçe değildir, alıntı** sözcüktür. Örneğin; *memur, kanun, telefon, goril, doktor, menü vb.*
- Küçük ünlü uyumu kuralı, büyük ünlü uyumu kuralı kadar sağlam değildir. Batı Türkçesi döneminde Osmanlı Türkçesi döneminin ortalarından itibaren dilimize yerleşmeye başlamıştır. Bu nedenle istisnası oldukça fazladır.
- Türkçe olup da küçük ünlü uyumu kuralına uymayan sözcükler vardır. Bu sözcükler aslında zamanla biçim değiştirmişlerdir. Eski biçimleri kurala uyuyorken yeni biçimleri uymamaktadır. Dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin bu uyuma engel olduğu görülür.

b, m, p, f, v

Örneğin:

kavun > kavın

çamur > çamır

karpuz > karpız

avuç > aviç

yağmur > yağmır

kavurmak > kavırmak

- Türkçede, **birleşik sözcüklerde** küçük ünlü uyumu aranırken tıpkı büyük ünlü uyumunda olduğu gibi her sözcük ayrı ayrı değerlendirilir. Sözcük bir bütün olarak ele alınmaz. Örneğin:

gecekondu *kuşlokumu* *kuşkonmaz* *çöretotu*

- **-yor** eki küçük ünlü uyumu kuralına uymayan tek ekimizdir. *Okuyor*, *bakıyor*, *geliyor*...

Önemli: Büyük ve küçük ünlü uyumu kurallarını genel ünlü uyumu adı altında toplarsak hangi sesten sonra hangi seslerin gelmesi gerektiği şu şekildedir:

a > a, ı	e > e, i	ı > ı, a	i > i, e
o > u, a	ö > ü, e	u > u, a	ü > ü, e

3. Ünsüz Uyumu

Türkçe sözcüklerde tonlu (sedalı-yumuşak) ünsüzler (b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z) tonlu ünsüzlerle; tonsuz (sedasız-sert) ünsüzler (ç, f, h, k, p, s, ş, t) tonsuz ünsüzlerle yan yana gelebilir. Buna ünsüz uyumu veya ünsüz benzeşmesi denir.

Örnek: aş-çı at-kı iş-çi taş-tan Türk-çe

ev-den bal-cı

b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z → b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z

ç, f, h, k, p, s, ş, t → ç, f, h, k, p, s, ş, t

4. Ünlü-Ünsüz Uyumu

Türkçe sözcüklerde kalın ünsüzlerinin kalın ünlülerle (a, ı, o, u); ince ünsüzlerinin ince ünlülerle (e, i, ö, ü) aynı hecede bulunmasından ortaya çıkan bir uyumdur. Yani, a, ı, o, u ünlüleri g, k, l ünsüzleriyle; e, i, ö, ü ünlüleri ğ, k, l ünsüzleriyle aynı hecede bulunmazlar. **Bozgun, kuzgun, kapı, kırağı, kedi, görüntü, gezi, güneşlik** sözcüklerinin söylenişine dikkat edilirse g, ğ, k, l seslerinin buradaki örneklerde aynı sesler olmadığı sezilebilir.

5. İnce â yoktur. *Dikkât, hakikât, sıhhât, kâğıt, lâmba...* Türkçe değildir, **alıntı sözcüktür.**

6. Uzun ünlü (â, î, û) yoktur. *Âile, memûr, azamî, mezûn, icât...* Türkçe değildir, **alıntı sözcüktür.**

7. Türkçede ilk heceden sonra **o, ö** ünlüleri gelmez; o, ö yalnızca ilk hecede bulunabilir. *Yolculuk, korku, kokular, sorgu...* Türkçeyken *otomobil, televizyon, kuaför, telefon...* **Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.**

–yor istisnadır.

8. İki ünlü yan yana bulunamaz. *Saat, ideal...* Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.
9. Aynı hecede iki ünlü yan yana bulunamaz. *Kooperatif, suare, kauçuk, kuaför...* Türkçe değildir, alıntı sözcüktür.

Bu nedenle, ünlüyle biten sözcüklerle ünlüyle başlayan ekler gelirken iki ünlünün arasına «Y S Ş N» bağlayıcı ünsüzlerinden biri girer: anne+y+e, dede+s+i, altı+ş+ar, bu+n+u, Türkçede yan yana iki ünlünün bulunduğu sözcükler yabancı kökenlidir: saat, aile, iade, fiil, muamele, sair, şiir vb. Kaynak dillerinde yan yana iki ünlü taşıyan kimi sözcükler Türkçede ünlü boşluğu giderilerek kullanılır: biyoloji (<biologie), fayda (<fa:ide), tayfa (<ta:ife), diyalog (<dialog), mavi (<ma:i:).

10. «İ» ünlüsü Türkçeye özgüdür. Batı dillerinin pek çoğunda, Arapçada ve Farsçada **ı** yoktur: Çıkış, ılık, sıcak, yıldırım, yıldız gibi sözcükler Türkçedir.

11. Türkçe kökenli sözcüklerde **«J»** sesi bulunmaz. Fakat bu ses, İtalyanca kökenli jandarma (gendarme), Japonca judo, İngilizce jokey (jockey), Fransızca jenerasyon (génération), Farsça jale (jâle) gibi farklı dillerden alınma sözcüklerde bulunur. Anadolu ağızlarında j>c gelişmesiyle candarma, cudo, cokey gibi kullanımlar j sesinin Türkçede bulunmaması nedeniyledir. **«vij»** yansıma Türkçedir.

12. Türkçede «F, H» sesleri yoktur. Federasyon, nihayet, hasta, fare... Türkçe değildir, **alıntı sözcüktür.**

Bu sesler Türkçe olarak yalnızca yansıma seslerde ya da ünlemlerde görülür: fıkırtı, fısıltı, fişkirmek, fırlamak ya da hay!, hey!, hapşirmek, homurdanmak, horlamak, hişt! vb.

Ayrıca dilin canlılık özelliğinden dolayı zaman içinde değişiklik gösteren sözcükler de vardır ki bunlar da Türkçedir. Örneğin;

öfke > övke

ufak > uvak

hani > kanı

hanım > kanum

yufka > yuvka

hangi > kangı

dahi > takı

13. Sözcük başında «C, Ğ, L, M, N, R, V, Z» sesleri bulunmaz.

C sesiyle başlayan Türkçe sözcükler yansıma veya çocuk dilinden alınmadır: cıvıltı, civciv, cıs, ciyaklamak, cırlamak; cici vb. Bunun tek istisnası cibinlik “sineklik” sözcüğü, cibin “sinek” < Ana Türkçe çı.pın. Bu sesle başlayan birçok sözcük ise yabancı kökenlidir: cam, cin, cennet, cuma, cilve vb.

Türkçede **Ğ** ile başlayan hiçbir sözcük yoktur.

Söz başında **L** ses birimleri bulunan Türkçe sözcükler yansımadır: lakırdı, lıkır lıkır, lokur lokur, löp löp, lüp lüp. Bu seslerle başlayan yabancı kökenli sözcük çoktur: lale, limon, lojman, lüks vb.

Söz başında **M** sesi, yansıma veya çocuk dilinden geçme Türkçe sözcüklerde bulunabilir: mırıldanmak, miyav, mızımız, melemek, mışıl mışıl; meme, mama. Yabancı kökenli sözcüklerde söz başı /m/ sıkça görülür: masa, medenî, miras, muzır, müzik, meyve, makine vb.

N sesiyle başlayan Türkçe sözcükler **ne** soru sözü ve türevleriyle yansımalarıdır: niçin, nasıl, nitelik, nicelik, nitekim; ninni, nanay vb. Bu sesle başlayan naylon, naz, nadir, nasihat, nimet, nur gibi birçok sözcük yabancı kökenlidir.

R sesi rap rap (yürü-) gibi yansımalar dışında Türkçe sözcüklerin başında bulunmaz. Bu sesle başlayan sözcükler çoklukla yabancı kökenlidir: radyo, resim, rıza, roket, rüya.

V sesi söz başında, Türkçe sözcüklerde **var, var-, vur-, ver-** gibi ses değişmesine uğramış sözler ile bu sözlerden türeyenlerden başka bir de yansıma ve ünlemlerde bulunabilir: **vay, vızıltı, viyaklamak**. Yabancı kökenli sözcüklerde de söz başı çokça rastlanır: **vakit, vakar, vinç, vektör, vuku vb.**

Z sesi zırlamak, zangır zangır, zıplamak gibi yansımalar dışında Türkçe sözcüklerin başında bulunmaz. Bu sesle başlayan sözcükler çoklukla yabancı kökenlidir: **zafer, zaman, zinde.**

14. Türkçe sözcüklerin sonunda «B, C, D, G» ünsüzleri bulunmaz *ad, yad, od, öd, sac* sözcükleri bu kuralın istisnalarıdır ve bunun açıklanabilir tarihsel nedenleri vardır. *Lig, psikolog, pedagog, sosyolog, hac, had* Türkçe değildir. Dilimize giren alıntı sözcüklerin çoğunda b, c, d, g; p, ç, t, k ünsüzlerine dönüşür. Örneğin;

Kitab < *kitap*

ilac < *ilaç*

aheng < *ahenk*

15. Sözcük başında *iki ünsüz* bulunmaz. *Tren, gram, plan, star...* Türkçe değildir, alıntı sözcüklerdir. «*Bre!*» seslenme ünlemi olduğu Türkçedir.

16. Arapçadaki **ayın ve hemze** sesleri, Türkçede olmadığı için bunlar söylenmez, düşürülür. Bu seslerden önce ünlü olması durumunda ünlü, uzun okunur: bāzen, mānā, mēmūr, šāir, tēsir, yāni. Arapçadan alınan sözcüklerdeki ayın ve hemze kesme işaretiyle gösterilir. Ancak anlam karışıklığı olmayacak sözcüklerde bunların kesmeyle yazılmasından -son zamanlarda- vazgeçilmiştir: **san'at, ma'nâ, meb'ûs, me'mûr, neş'e, te'sîr, te'sîs > sanat, mana, mebus, memur, neşe, tesir, tesis.**

17. Sözcük **kökünde ikiz ünsüz** yoktur. İkiz ünsüz sözcük kökünde aynı ünsüzün iki kez söylenmesidir. Teşek**kk**ür, cen**nn**et, dü**kk**ân, di**kk**at, ba**kk**al, millet, ümmet, sarraf, seyyar vb. yabancı dilden dilimize geçmiş sözcüklerdir. Anne (<ana), belli, elli (<elig) sözcükleri istisnadır.

Kol+lamak < kollamak

bel+lemek < bellemek

sal+lamak < sallamak Türkçe kök+ekte yan yana gelebilir.

18. Türkçe sözcük kökünde **ikiden fazla ünsüz** yan yana gelmez. Türkçede bugün kullanılan elek**tr**ik, kont**tr**ol gibi sözcükler yabancı kökenlidir. Ekleşme durumunda ise Türkçe sözcüklerde üç ünsüz yan yana bulunabilir: Türk**ç**e, yoğurt**ç**u, sark**ç**ı, denk**l**ik vb.

19. Türkçe sözcüklerde hece ve sözcük sonunda ancak aşağıdaki ünsüz çiftleri bulunabilir:

lç, -lk, -lp, -lt: ölç-, ilk, kalk-, alp, kulp, alt vb.

-nç, -nk, -nt: dinç, sevinç, denk, ant vb.

-rç, -rk, -rp, -rs, -rt: sürç-, Türk, kırk. sarp. serp-, pars, sars-, kart, kurt, ört, yoğurt vb.

-st: ast, üst vb.

-şt: hişt, kışt, pist vb.

Yabancı kökenli sözcüklerde başka ünsüz çiftleri de görülebilir: **aşk, alyans, arş, çift, film, kask, harf, lüks, misk, kapitalizm, risk, zevk, semt** vb.

20. Hece sonunda **üç ünsüz** yan yana bulunmaz. *Sfenks*, *kontr*, *quartz* Türkçe değildir.

21. **Tabiat taklidi (Yansıma)** sözcükler için ses özellikleri açısından herhangi bir sınırlama yoktur. Bunlar hangi sesle başlarsa başlasın, içinde hangi ses bulunursa bulunsun Türkçe kabul edilir: dank, fıs fıs, fingirti, fiskos, fokurtu, hışırtı, hoppala, horultu, lak lak, lıkır lıkır, melemek, miyavlamak, püfür püfür, rap rap, şırıl şırıl, vıdı vıdı, vızır vızır, zırıl zırıl, zonklamak.

22. Çocuk dili sözcüklerinde de ses özellikleri aranmaz: baba, bibi, cici, dede, lala, kaka, nene, mama, meme,...

Ünlemlerde Türkçedir. oh, öf, püf, vah, ah...

Türkçeye, diğer dillerden giren sözcüklerin pek çoğu bu ses özelliklerinden birine veya birkaçına uymaz. Dolayısıyla Türkçenin ses özelliklerini bilenler, sözlüğe bakmadan sözcüklerin Türkçe olup olmadığını (tesadüfen uyanlar dışında) kolaylıkla anlayabilirler.